

Elekes Andrea – Fenyvesi Éva – Pintér Tibor

Fenntartható szolgáltatások – A vendéglátás és a társadalmi fenntarthatóság

Sustainable Services or Catering and Social Sustainability

Összefoglalás

A tanulmány egy szélesebb fenntarthatósági kutatási projekt keretében készült. A fenntarthatóság három (környezeti, társadalmi, gazdasági) dimenziója közül ezúttal a társadalmi fenntarthatóságra koncentráltunk. A vendéglátás és általában a szolgáltatások területén ezzel kapcsolatban két általános jelenség emelhető ki: a szürke-/feketefoglalkoztatás, valamint a borra való témaköre. Két olyan kérdéskör, ahol az egyenlőtlenség, mint például a nemek közötti egyenlőtlenség (akár a foglalkoztatási esélyeket/feltételeket, akár a jövedelmi eltéréseket tekintjük) a legkézzelfoghatóbb.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: L83, C71

Kulcsszavak: vendéglátás, fogolydilemma, rejtett gazdaság

Summary

This study was compiled in the framework of a research project on comprehensive sustainability. The social aspect was picked as a focus of the three dimensions (environmental, social and economic) of sustainability. In catering, and in general in

DR. HABIL ELEKES ANDREA, tudományos főmunkatárs, Budapesti Gazdasági Egyetem KVIK (elekes.andrea@uni-bge.hu), DR. FENYVESI ÉVA, főiskolai tanár, tudományos dékánhelyettes, tanszékvezető, Budapesti Gazdasági Egyetem KVIK (Fenyvesi.Eva@uni-bge.hu), DR. PINTÉR TIBOR, főiskolai docens, Budapesti Gazdasági Egyetem KVIK (Pinter.Tibor@uni-bge.hu).

services, two phenomena may be highlighted in this respect: illicit employment and tipping. We have the most tangible evidence of inequality (in the chances and conditions of employment and incomes) in these two areas.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: L83, C71

Keywords: catering, prisoner's dilemma, shadow economy

A fenntarthatóságnak¹ ezt a talán kevésbé vizsgált területét kifejezetten közgazdaságtani szemlélettel közelítjük meg. A kutatás során alkalmazott módszereink három csoportja különíthető el:

– fókuszcsoportos interjúk, kvázi etnográfiai kutatás révén motivációk, attitűdök feltárásával a kutatási téma relevanciájának ellenőrzése, a kutatandó terület pontosítása;

– nemzetközi szakirodalom feltárása, elemzése, a kutatási irány pontosítása;

– interpretatív módszert alkalmazva olyan közgazdaságtani elméletek beazonosítása, amelyek jelentős magyarázóerővel bírnak a vizsgált jelenségeket illetően, és segítséget nyújthatnak a problémák csökkentése, visszaszorítása terén.

Kutatási kérdéseink a következők:

– Vajon mivel magyarázható a szürke-/feketegazdaság tartós fennmaradása ezen a területen?

– Mit jelent ez a társadalmi fenntarthatóság szempontjából? Hogyan eredményeznek a piaci szereplők közötti kapcsolatok diszkriminációt, jövedelmi egyenlőtlenséget?

– Kezelhető-e ez a fenntarthatósági probléma, és ha igen, hogyan?

A fenti kérdések alakították ki tanulmányunk szerkezetét is. A módszertani és irodalmi áttekintést követően a játékelméletről ismert fogolydilemma-modell segítségével tekintjük át a piaci szereplők közötti kapcsolatokat. Mind az interjúk, mind a játékelméleti megközelítés megerősíti, hogy a piacok nem működnek tökéletesen, ezért a piaci kudarcok területén haladunk tovább. Bemutatjuk, hogyan vezethetnek a piaci tökéletlenségek piacszegmentáláson alapuló bérdiszkriminációhoz, azon keresztül pedig jövedelmi egyenlőtlenségekhez. Végül a közjóságok témaköréből ismert potyautas-jelenség segítségével keressük a választ arra, vajon *hogyan erősíthető a kooperációs hajlam*, hogyan csökkenthető (esetleg küszöbölhető ki) a potyautas- (a szabályok kijátszására törekvő) magatartás, milyen lehetőségeink vannak a rendszer társadalmi fenntarthatóságának javítása terén.

MÓDSZERTAN ÉS IRODALMI ÁTTEKINTÉS²

Kutatásaink középpontjában a feketefoglalkoztatás, illetve a borralaló³ témaköre állt. Azt vizsgáltuk, léteznek-e olyan közgazdasági elméletek, amelyek magyarázatot és/vagy megoldást jelentenek e problémák kezelésére. Elemzéseinket egy adott területre, a vendéglátásra koncentrálni végeztük el, de következtetéseink sokkal szélesebb kö-

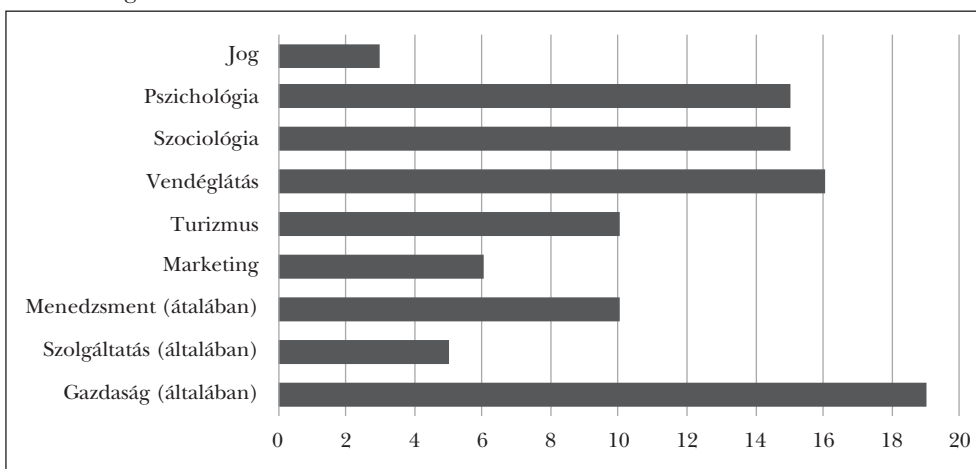
rően érvényesek, például kapcsolhatóak a társadalmi felelősségvállalást kutató elemzésekhez (Lentner et al., 2017; Szegedi et al., 2020).

A kutatás első szakaszában kvázi *etnográfiai kutatás* készült. Az etnográfiai kutatás lényege, hogy a kutató valós környezetben tanulmányozza a kutatás alanyait. Az etnográfiai kutatók gyakran vállalkoznak arra, hogy a kutatás alanyai között töltenek el egy bizonyos időszakot, hogy mind őket, mind a vizsgált jelenséget alaposabban megismerhessék. A kvázi jelzőt azért használjuk, mert a (mély)interjú, fókuszcsoportos adat- és információgyűjtés a BGE KVIK szakmai gyakorlatot töltő és/vagy tanulás mellett munkát vállaló (étteremben, szállodában) hallgatói körében valósult meg.⁴ Esetükben ezért a jobb megértést az intézményi háttér, valamint a kutató (oktató) és a hallgatók közötti hosszabb időszakra visszanyúló kapcsolat segítette. Az alkalmazott módszer különösen hasznosnak bizonyult a munkavállalói attitűdök és motivációk feltárása terén.

A kutatás második szakaszában alapvetően a borralaló és a szürke-/feketefoglalkoztatás nemzetközi (Q kategóriás) szakirodalmának feltárására került sor *tartalomelemzés* segítségével.

Az irodalmi áttekintés alapján megállapítható, hogy a témakör multidiszciplinárisnak tekinthető, hiszen közgazdasági, szociológiai, jogi és pszichológiai megközelítések egyaránt találhatóak, ráadásul gyakori, hogy e megközelítések egy-egy tanulmány keretében is keverednek. Az irodalmi áttekintés alapján sajátos kettősség figyelhető meg: a témakörben megjelent irodalom többsége címében, illetve a cikket megjelentető folyóirat jellege szerint a közgazdaságtan tudományterülethez tartozik (1. és 2. ábra).

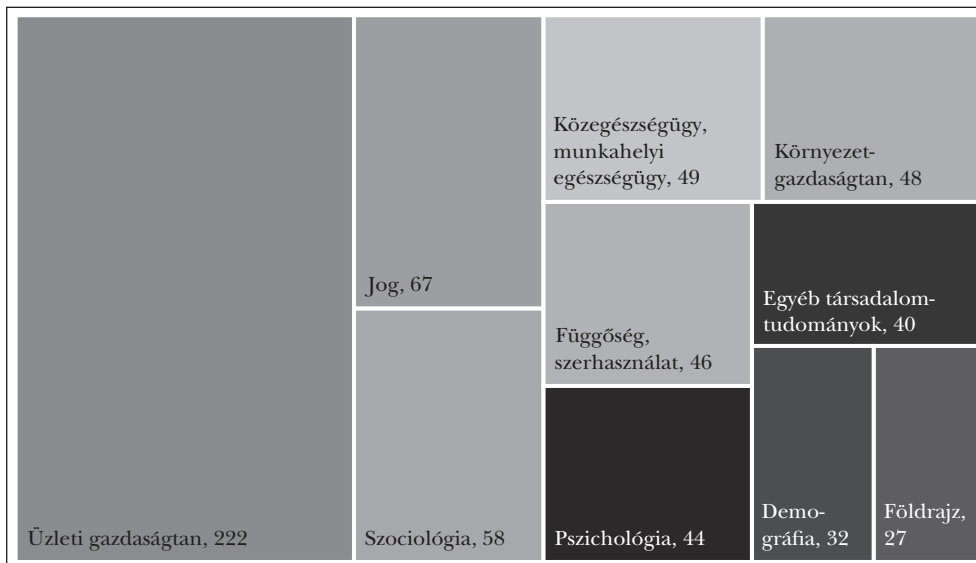
1. ábra: A borralaló témakörében megjelent minősített (Q) publikációk tudományterületi megoszlása

Forrás: Saját szerkesztés

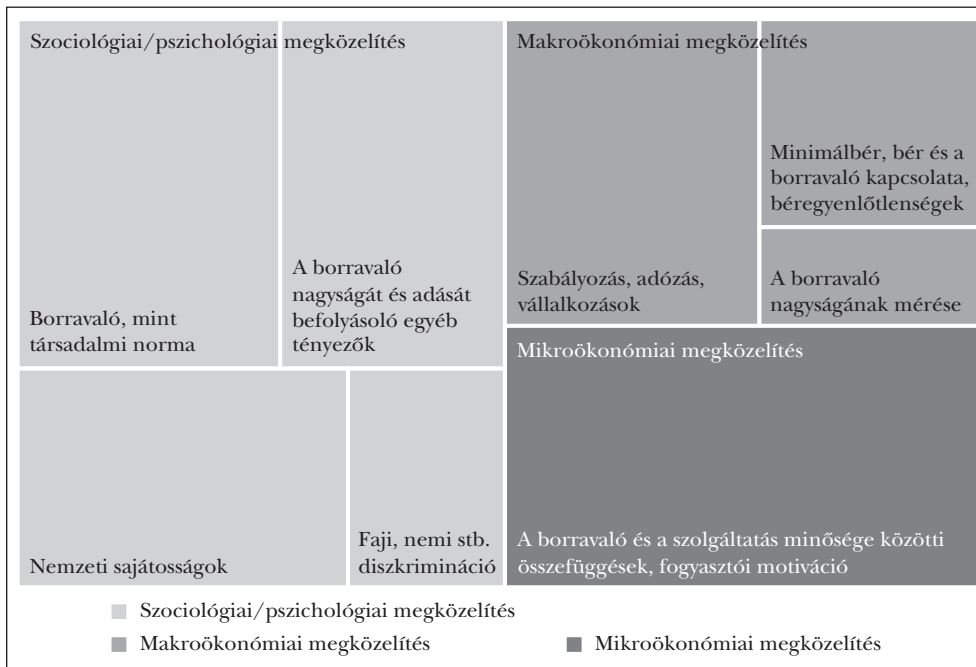
Az alkalmazott elemzési módszerek alapján azonban kiderül, hogy a témakört a pszichológiai, szociológiai, illetve viselkedés-gazdaságtani megközelítések dominálják (3. ábra).

2. ábra: A szürke-/feketefoglalkoztatás témakörében megjelent minősített publikációk tudományterületi megoszlása

Forrás: Saját szerkesztés

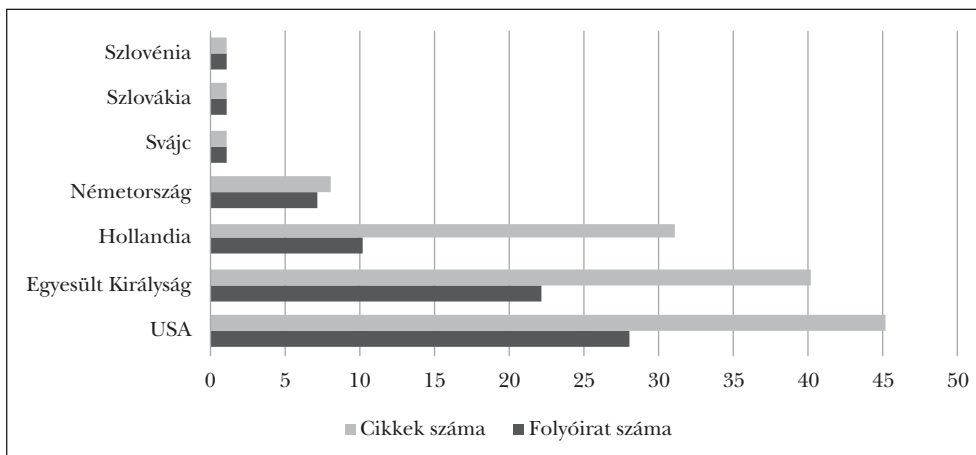
3. ábra: A borralaló témakörében megjelent minősített (Q) publikációk módszertani megközelítése

Forrás: Saját szerkesztés

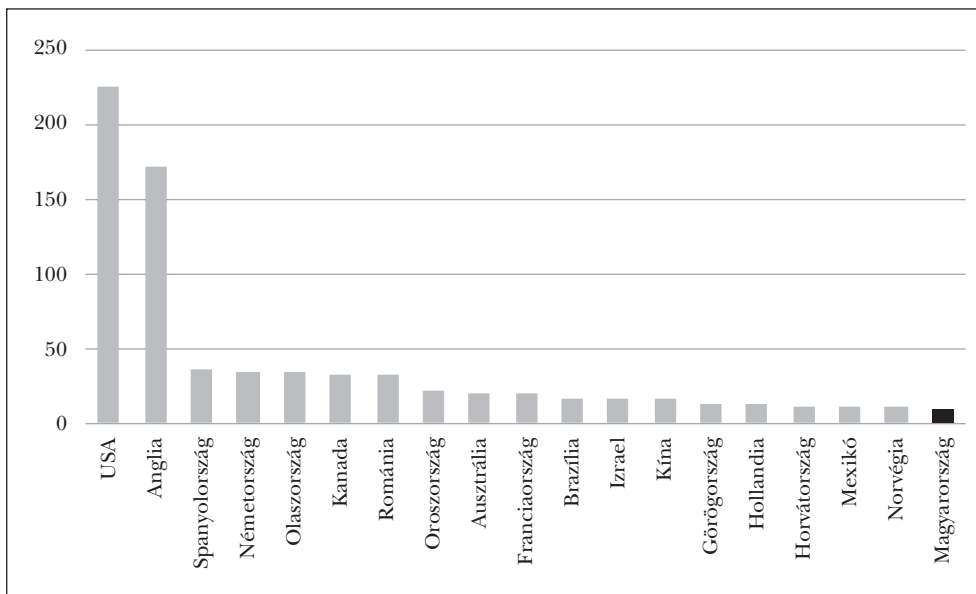
Fontosnak tartottuk megvizsgálni azt is, hogy a vizsgált témakör mely országokban tarthat érdeklődésre számot. Mivel a szerzőkről csak korlátozottan áll rendelkezésre információ, megpróbáltunk a folyóiratokból, pontosabban azok „nemzetiségéből” kiindulni. Első megközelítésben azt az eredményt kaptuk, hogy a témakör elsősorban angolszász területen áll az érdeklődés középpontjában (4. és 5. ábra).

4. ábra: A minősített folyóiratokban megjelent cikkek kiadó országa szerinti megoszlása

Forrás: Saját szerkesztés

5. ábra: Publikációk száma országok szerint, szürke-/feketefoglalkoztatás

Forrás: Saját szerkesztés

Az alaposabb elemzés során azonban kiderült, hogy a Q-s publikációk kiadása területén mutatkozó erőteljes piaci koncentráció miatt ezek az adatok meglehetősen félrevezetőek. Az mind a szerzők, mind a megjelenés helye szerint nyilvánvaló, hogy sem Ázsiában, sem Afrikában nem igazán foglalkoznak ezzel a témakörrel. Az angolszász dominancia valószínűleg helytálló, de az országokra történő lebontás (különösen Európában) már nehézségekbe ütközik.

Az irodalmi áttekintés alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy akkor tudunk hozzátenni a meglévő ismeretekhez, ha a közgazdaságtani (mikro- és makroökonómiai) megközelítést alkalmazva nem egyes piaci szereplőkre fókuszálunk, hanem a közöttük levő kapcsolatokat vizsgáljuk.

A kutatás harmadik szakaszában ezért *interpretatív módszereket* alkalmaztunk. Döntésünket az indokolja, hogy addig, amíg a pozitivista módszerek alapvető célja egy-egy elmélet empirikus adatokkal történő alátámasztása, esetünkben a kiindulópontot két széleskörűen ismert jelenség (feketefoglalkoztatás, borraivaló) adta, amelynek közgazdaságtani elméleti háttere kevésbé feldolgozott. Az összegyűjtött adatok, információk alapján próbáltuk meg feltárni, vannak-e olyan közgazdaságtani elméletek, amelyek magyarázatot adnak e jelenségekre, esetleg megoldási javaslatokkal szolgálnak a viszszaforrásukra vonatkozóan.

Kutatásaink eredményeként több olyan közgazdasági elméletet is beazonosítottunk, amelyek vizsgált területre történő kiterjesztése jelentős magyarázóerővel bír. A piaci szereplők közötti kapcsolatok vizsgálatára a játékelmélethez ismert fogolydilemma segítségével került sor. A kutatás további irányát az itt kapott eredmények határozták meg. Mivel mind az empirikus adatok, mind az elméleti levezetés arra utal, hogy a piacok messze nem működnek tökéletesen ezeken a területeken, a magyarázó elméleteket a piaci kudarcok területén kerestük. Így jutottunk el a monoposzónikus piacok és bérdiszkrimináció elméletéhez, valamint a potyautas-jelenséghez.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a felhasznált elméleteket, modelleket nem a matematikai összefüggések bemutatására szántuk, sokkal inkább az érintett gazdasági szereplők viselkedésének feltárására, egyetértve a Sedláček által leírtakkal: „...a közgazdaságtani gondolkodás sokkal gazdagabb, és nem csupán alkalmazott matek; és mindezt meg kell értenünk, ha az emberi viselkedésről akarunk beszélni összességében” (Sedláček, 2012:378). Ezzel természetesen nem a matematikai elemzések szükségességét akarjuk megcáfolni, csupán azt kívánjuk kiemelni, hogy ebben a tanulmányban nem erre helyeztük a hangsúlyt.

A VENDÉGLÁTÁS ÉS A FOGOLYDILEMMA

A vendéglátásban közreműködő gazdasági szereplők (elsősorban a versenytársak) viselkedésének elemzésekor nem idegen a játékelmélet használata. A szakirodalmi források áttekintése alapján arra jutottunk, hogy Zvi Schwartz (1997) volt az, aki a legkorábban összekapcsolta a vendéglátást és a játékelméletet. Tanulmánya szerint a játékelméletet olyan területek elemzésébe érdemes bevonni, mint a termékdifferenciálás, az árfolyam-politikák, a jó hírnév, a szolgáltatás minősége, az egyesülések és felváltás.

sárlások, valamint a franchise. Azóta csaknem 25 év telt el, a játékelmélet alkalmazása mégsem vált elterjedtté a vendéglátóiparral kapcsolatos kutatásokban.

Erre utal, hogy Schwartz tanulmánya után 8 évvel Jones (2004) egyik publikációjában azt írja, hogy még kiaknázatlan terület a vendéglátóipar vizsgálata a játékelméleten keresztül. Néhány eset azonban így is akad, például Minamikawa és Akakabe (2006) játékelméleti modellt használ a vendéglátóiparban folyó verseny marketing-szempontról való elemzéséhez, illetve Yamamoto (2017) a vendéglátók mint szolgáltatók viselkedésének stratégiai vizsgálatához.

Ismereteink szerint azonban a játékelméletet még nem használták fel a vendéglátóipar és a rejtett gazdaság, különös tekintettel a borraivaló és a szürke-/feketefoglalkoztatás összefüggéseinek vizsgálatára.

Daubner és Vági (1993:309) szerint a játékelmélet legismertebb és legszélesebb körben felhasznált modellje a fogolydilemma, illetve annak különböző mutációi. Hasonlóan vélekedik Mérő László is: „A fogolydilemma a játékelmélet gumicsontja. Matematikusok, pszichológusok, politológusok, filozófusok, közgazdászok ezrei vizsgálták... mégis ma éppoly rejtélyes és elképesztő, mint 1950-ben” (Mérő, 1996:46).

A játékelmélet olyan matematikai modell, amely alkalmas arra, hogy a racionálisan gondolkodó döntéshozók együttműködési és konfliktushelyzetek során mutatott viselkedését tanulmányozzuk (Myerson, 1991). Lehetőséget teremt arra, hogy a valóságban létező bonyolult kapcsolatokat leegyszerűsítve vizsgálja, miközben megismerhetjük a jelenségek mögötti erőket.

A játékelmélet alapjait 1944-ben Neumann és Morgenstern (1947) rakta le a *Theory of Games and Economic Behavior* (Játékelmélet és gazdasági viselkedés) című könyvük megírásával. A mű kirobbanó sikert aratott. Így a legtöbben ehhez kapcsolják az elmélet alapjainak letételét, annak ellenére, hogy munkásságukat megelőzték Émile Borel 1920-as évekbeli publikációi a stratégiai játékokról, melyek azonban angol fordításban csak 1953-ban jelentek meg (Borel, 1953a; 1953b). A játékelmélet azóta a közgazdaságtani képzés szerves része lett, a játékelméletet mint módszertant pedig széleskörűen, szinte minden tudományterületen alkalmazzák.

A játékelméleti megközelítések közül mi a fogolydilemma-modellt használjuk fel a vendéglátás és a rejtett gazdaság kapcsolatának vizsgálatára. A fogolydilemma ugyanis minden olyan helyzetben alkalmazható, amikor az egyének és a vállalatok egymástól függő, versenyképes környezetben működnek (Schwartz, 1997). Az általunk vizsgált vendéglátóiparban az állam, a vállalkozás, a munkavállaló és a fogyasztó döntéseinek végeredménye a köztük levő interakció során dől el. Választásunk további indoka, hogy az áttekintett szakirodalmak alapján az általunk vizsgált területen még nem került sor a fogolydilemma-modell felhasználására. Célunk a piaci szereplők közötti viszonyok feltárása, illetve – a modelltől adódóan – annak vizsgálata, hogy létezik-e, illetve kialakulhat-e az említett gazdasági szereplők között a fogolydilemma-helyzet.

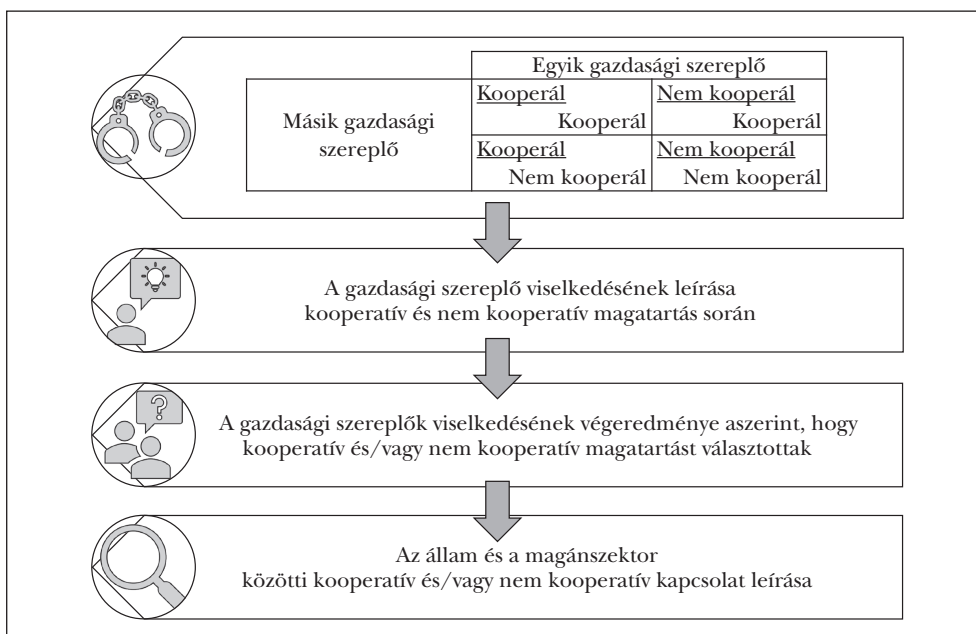
Elemzéseink során – a játékelmélet alapelveinek megfelelően – a gazdasági szereplők racionális viselkedését feltételeztük. A racionalitás alatt azt értjük, hogy az adott gazdasági szereplő a saját érdekeit helyezi előtérbe döntései és cselekedetei során.

Mindezt azért teszi, hogy a lehetséges alternatívák közül azt válassza, amely számára a legnagyobb haszonnal jár.

Hat különböző érdekű gazdasági szereplőt azonosítottunk be a vendéglátásban, amelyek a következők: az állam, a munkáltató, a munkavállaló, a versenytársak, a beszállítók és a fogyasztó. Ezek közül a vállalkozások kapcsolatát a beszállítókkal és a versenytársakkal nem vizsgáltuk.⁵ Döntésünket az indokolja, hogy kutatásunk során a vendéglátás és a rejtett gazdaság kapcsolatára (különös tekintettel a borralvóra és a feketefoglalkoztatásra) fókuszálunk, ahol elsősorban a vállalkozások állammal, munkavállalóval, illetve fogyasztóval való viszonyának az elemzése indokolt.

A vizsgált gazdasági szereplők viselkedésének fogolydilemma-módszerrel történő elemzése során első lépésként azt határoztuk meg, mi számít kooperatív, illetve nem kooperatív magatartásnak. Erre vonatkozó megállapításaink kiindulási alapját a már korábban említett fókuszcsoporthoz beszélgetések szolgáltatták. A vizsgált szereplők közötti kapcsolat leírásában a kooperatív viselkedés alatt azt értjük, hogy adott szituációban mindkét gazdasági szereplő nyer (mindkét szereplő számára nő a hasznosság/bevétel). Ezek a helyzetek jellemzően a maximális összhajzon (a két szereplő együttes hasznának maximuma) irányába hatnak. A nem kooperatív viselkedés esetén az egyik szereplő nyer, a másik veszít, azaz ebben az esetben a hangsúly az egyéni haszn maximalizálásán van. A kiválasztott piaci szereplők viselkedését páronként elemeztük, és ahol lehetett, mátrixba foglaltuk a kooperatív és nem kooperatív helyzeteket (6. ábra).

6. ábra: A vendéglátóipar érintettjei közötti kapcsolat vizsgálata a fogolydilemma-modell felhasználásával

Forrás: Saját szerkesztés

Állam és munkáltató

A vizsgált szereplők viselkedésének leírása kooperatív és nem kooperatív magatartás során:

– Állam (Á) kooperál: az állami szabályozás lehetőséget ad a „kiskapukra” (például Magyarországon, a vendéglátásban, amennyiben a borraivalót a felszolgáló kapja, maga dönti el, hogy bevallja-e, vagy sem, azaz befizeti-e a nyugdíjjárulékot, vagy sem, a vendéglátásban a borraivaló szja-mentes), amely a munkáltató által kifizetett bér nagyságát is befolyásolja.

– Munkáltató (M) kooperál: betartja a szabályokat, annak szigorúságától függetlenül, még akkor is, ha ezáltal az egyéni haszna kisebb lesz.

– Á nem kooperál: szigorú szabályozás.⁶

– M nem kooperál: megpróbálja kijátszani a szabályokat (pl. feketefoglalkoztatás, a borraivaló beszedése a felszolgálóktól, vissza nem osztása, majd be nem vallása mint pluszjövedelem)⁷.

A vizsgált szereplők viselkedésének együttes hatása aszerint, hogy kooperatív és/vagy nem kooperatív magatartást választottak:

– Á kooperál – M nem kooperál: A gyenge szabályozás mellett a munkáltató igyekszik minden lehetőséget kihasználni egyéni hasznának növelésére. Az állam bevételei emiatt csökkennek, de az erős szabályozás hiánya egyben költségkímélő is számára.

– M kooperál – Á nem kooperál: Ez a gyakorlatban azt jelentené, hogy a vállalkozások befizetnek minden adót és járulékot, a munkavállalókat a szerződésben foglaltak szerint foglalkoztatják, miközben az állam szigorúan szabályozza és felügyeli ezt. A vállalati terhek növekednének, az állam azonban jól járna, mert bevételei jelentősen növekednének.

– Á – M kooperál: Az államnak megéri, mert bevételeit maximalizálni tudja a munkáltatók teljes körű befizetése által. A munkáltató bár nyugodtan alhat, versenyképessége csökken a költségek növekedése miatt (kivéve, ha minden munkáltató hasonlóan viselkedik; ha akad a vállalatok között dezertőr, nem lesz stabil egyensúlyi helyzet).

– Á – M nem kooperál: A szigorú szabályozás be nem tartása kockázatos, de ha jelentősen növelhető az egyéni haszon, megérheti néhány vállalkozásnak.

A valós helyzet a legutóbbi kombinációhoz áll a legközelebb. Egy 2000-ben elvégzett, majd 2005-ben megismételt kutatás szerint a magyarországi vállalatok vezetőinek többsége negatívan vélekedik a hatályos adórendszerrel. A túl magasnak tartott közterhekhez képest minden más problémát lényegesen kisebb arányban említettek a vállalkozók. A negatív vélemények ellenére a válaszadók 46%-a szerint egy vállalat semmilyen körülmények között sem szegheti meg a gazdasági szabályokat és törvényeket (Belyó, 2008). Bár a Pénzügyminisztérium hivatalos képviselője szerint az adómorál az elmúlt tíz évben jelentősen javult (SZAK-ma.hu, 2019), a fókuszcsoporthoz tartozók alapján (is) nyilvánvaló, hogy számos, vendéglátásban működő vállalat nem szabályszerűen köti a szerződéseket a munkavállalókkal (ha egyáltalán köt szerződést), illetve gyakori a borraivaló beszedése a munkavállalótól, mely a vállalkozás be nem vallott jövedelmét növeli. Ennek egy szabályozottabb változata a kártyás/mobilfizetés,

amikor a borralaló gyakorlatilag bekerül a NAV rendszerébe is. A szigorú szabályozás megnöveli az adófizetők táborát.

Az előzőekben felsorolt különböző stratégiákat fogolydilemma-mátrixba foglalva a következő táblázatot kapjuk (1. táblázat). A számok az egyes lehetőségek vonzóságát tükrözik (1 = a legrosszabb, 4 = a legjobb eredmény).

Az előzőekben leírtak alapján ennek a „játékhelyzetnek” két egyensúlyi pontja van (hasonlóan a fogolydilemma-helyzethez): amikor mindkét szereplő kooperál, illetve amikor nem kooperatívak. Kooperatív viselkedés (3:3): Társadalmi szinten ekkor lesz a legnagyobb a haszon, bár az állam gyenge szabályozást alkalmaz, a munkáltató azonban betartja a szabályokat (az állam relatíve olcsón jut magas bevételhez, a munkáltató bár minden adót, járulékot befizet, nem fenyegeti a törvényszegés miatti nagymértékű büntetés). Nem kooperatív viselkedés (2:2): Az állam szigorú szabályozást alkalmaz (melynek költsége magas), a munkáltató rendre megpróbálja kijátszani azt. Amennyiben sikerül, növelheti egyéni hasznát, de a szigorú szabályozás miatt jelentősen megnövekszik a rajtakupás, s ezzel együtt egy magas összegű büntetés kifizetésének az esélye.

1. táblázat: Az állam és a munkáltató között kialakuló együttműködő, illetve versengő helyzetek kombinációinak leírása

		MUNKÁLTATÓ	
		Kooperál	Nem kooperál
ÁLLAM	Kooperál	3, 3	1, 4
	Nem kooperál	4, 1	2, 2

Forrás: Saját szerkesztés

A szereplők racionális viselkedése esetén a stabil egyensúlyi pont a 2:2, azaz nem a (társadalmi) összhaszon, hanem az egyéni hasznok kerülnek előtérbe, ami viszont a szabályok be nem tartása révén mindkét oldalon veszteségeket eredményezhet. Az, hogy a valóságban melyik egyensúlyi helyzet érvényesül, elsősorban az adott társadalomban kialakult „viselkedési szokások” függvénye.

Állam és munkavállaló

Az állam (Á) és a munkavállaló (MV) közötti kapcsolat több tekintetben hasonlít az állam és a munkáltató viszonyára. Az állam igyekszik ellátni a feladatát (szabályozás, adók, járulékok beszedése stb.), míg a munkavállaló szükségleteinek minél teljesebb kielégítésére törekszik, amelyet jelentős mértékben befolyásol a rendelkezésre álló jövedelme.

A vizsgált szereplők viselkedése kooperatív, illetve nem kooperatív magatartás során a következők szerint alakul:

– Á kooperál: ahogy korábban említettük, az állami szabályozás lehetőséget ad a kiskapukra (ittthon a vendéglátásban, amennyiben a borralalót a felszolgáló kapja, maga dönti el, hogy bevallja-e, vagy sem, azaz befizeti-e a nyugdíjjárulékot; a vendéglátásban a borralaló szja-mentes).

– MV: kooperál: betartja a szabályokat, azok szigorúságától függetlenül.
– Á nem kooperál: szigorú szabályozás. Nemcsak a munkáltató, hanem a munkavállaló is felelősségre vonható; az adóhatóság felléphet a foglalkoztatottal szemben a be nem fizetett szja-kötelezettsége kapcsán, így nála is megvalósulhat a költségvetési csalás bűncselekménye.⁸

– MV nem kooperál: megpróbálja kijátszani a szabályokat (belemegy a szürke- vagy feketefoglalkoztatásba; nem vallja be a borraivalót mint pluszjövedelmet, azaz nem fizet utána nyugdíjjárulékot stb.).⁹

A vizsgált szereplők viselkedésének együttes hatása aszerint, hogy kooperatív és/vagy nem kooperatív magatartást választottak:

– Á kooperál – MV nem kooperál: A gyenge szabályozás mellett a munkáltató igyekszik minden lehetőséget kihasználni egyéni hasznának növelésére. Az állam bevételei emiatt csökkennek, de az erős szabályozás hiánya egyben költségkímélő is számára.

– MV kooperál – Á nem kooperál: Ez azt jelentené, hogy a munkavállaló minden jövedelmét bevallja az állam számára, miközben az állam szigorúan szabályozza az adott területet.

– Á – MV kooperál: Az államnak megéri, mert bevételeit maximalizálni tudja a munkavállalók teljes körű befizetése által. A munkavállalónak nem kell tartania a lepleződéstől, de jövedelme és ezzel együtt szükségletei kielégítésének színvonala rövid távon valószínűleg csökkenne.

– Á – MV nem kooperál: A szigorú szabályozás be nem tartása kockázatos, de ha jelentősen növelhető az egyéni haszon, megérheti néhány munkavállalónak.

A leírás számos azonosságot mutat az állam és a munkáltató között kialakuló különböző viselkedési kombinációk leírásával. Így az ezt leíró mátrix megegyezik az *1. táblázatban* bemutatottakkal.

Munkáltató és munkavállaló

A vizsgált szereplők viselkedésének leírása kooperatív és nem kooperatív magatartás során:

– M kooperál: Amikor a hozzá beérkező borraivalót visszaosztja a munkavállalóinak, vagy olyan bért fizet, amelybe beszámítja a borraivalót. A foglalkoztatás teljesen legális.

– MV kooperál: A munkavállaló elfogadja a vállalat által diktált foglalkoztatási feltételeket.

– M nem kooperál: a munkáltató nem osztja vissza, vagy kevesebb borraivalót oszt vissza; a foglalkoztatás nem vagy nem teljesen legális.

– MV nem kooperál: Ha a munkavállaló nem kooperál, elutasítja a vállalat által diktált foglalkoztatási feltételeket; eltitkolja a borraivalót stb.

A vizsgált szereplők viselkedésének együttes hatása aszerint, hogy kooperatív és/vagy nem kooperatív magatartást választottak:

– M kooperál – MV nem kooperál: Abban az esetben, ha a foglalkoztatás teljesen legális, a munkáltatóhoz érkezik be a borraivaló, és visszaosztja azt a munkavállalónak. A munkavállaló nem kooperatív viselkedése csak akkor tekinthető racionálisnak,

ha a visszaosztás nem a begyűjtés arányában történik, azaz a foglalkoztatott úgy érzi, munkáltatói „begyűjtés” nélkül magasabb jövedelemre tehetne szert. Amennyiben a munkáltató kooperáló viselkedése szabálykövető magatartást, a munkavállaló nem kooperatív viselkedése pedig a szabályok kijátszását jelenti, akkor ebben a helyzetben valószínűleg nem jön létre a munkaviszony.

– MV kooperál – M nem kooperál: A munkavállaló szempontjából a legrosszabb, legkiszolgáltatottabb, a munkáltató számára a legkedvezőbb szituáció. A munkavállaló elfogadja a feketefoglalkoztatás feltételeit, lemond a borralalóbból való részesedéséről. Ebben az esetben a vállalkozó jövedelmi helyzete (és ezen keresztül fogyasztása) javul, míg a munkavállalóé romlik. Ekkor nem csupán jövedelemátcsoportosításról van szó (a munkavállalótól a vállalkozóhoz), hanem – a be nem fizetett adók és járulékok révén – a vállalkozó rendelkezésére álló jövedelme jelentősen növekedhet. A munkavállaló csak akkor fogad el ilyen helyzetet, ha kényszerhelyzetben van, ha nincs más alternatívája.¹⁰

– M – MV kooperál: Ebben az esetben minden legális, a társadalmi összhaszon maximális lehet.

– M – MV nem kooperál: A nem kooperatív viselkedés nemcsak a szabályok, hanem egymás kijátszását is jelenti, valószínűsíthető, hogy nem jön létre a foglalkoztatás, vagy ha már létrejött, megszűnik.

A leírtak alapján a munkáltató és a munkavállaló fogolydilemma-mátrixa nem értelmezhető.

Munkavállaló/munkáltató és fogyasztó

Sajátos helyzet a munkavállaló (MV) és a fogyasztó (F) közötti kapcsolat. Ez esetben az a különleges szituáció alakul ki, hogy mindkét szereplő a háztartási szektorhoz tartozó gazdasági alany. A helyzet másik különlegessége, hogy a fogyasztó egy vendéglátásban igénybe vett szolgáltatáskor ritkán választja el a felszolgálás minőségét az adott hely iránti elégedettségtől, amelybe beletartozik a környezet, az étel minősége stb. A munkáltató ráadásul csak viszonylag ritkán kerül közvetlen kapcsolatba a fogyasztóval. E sajátosságok miatt a munkavállaló és a munkáltató (M) viselkedését ezúttal együttesen kezeljük. A fogyasztónak nincs rálátása a foglalkoztatás jellegére, ezért ebben a kapcsolatban csak a borralaló kérdésköre vizsgálható.

A vizsgált szereplők viselkedésének leírása kooperatív és nem kooperatív magatartás során:

– F kooperál: Hajlandó borralalót adni.

– MV kooperál: Igyekszik minél magasabb színvonalú szolgáltatást nyújtani, ennek fejében a borralalót elfogadja.

– F nem kooperál: Nem hajlandó borralalót adni.

– MV nem kooperál: MV adott árak mellett nem törekszik a szolgáltatás színvonalának a javítására. A fogyasztó viszonylatában ez a helyzet nehezen értelmezhető, hisz ebben az esetben a vendégek valószínűleg elkerülnék a szolgáltatóhelyet, vendég nélkül pedig vállalkozás sem létezik.

A vizsgált szereplők viselkedésének együttes hatása aszerint, hogy kooperatív és/vagy nem kooperatív magatartást választottak:

– F kooperál – MV nem kooperál: Nem felel meg a realitásnak.

– MV kooperál – F nem kooperál: Ez a helyzet bár elképzelhető, de inkább a kivételek közé tartozik egy olyan országban, ahol a borraivaló adása évtizedes (évszázados) hagyománya beivódott az emberekbe. Kiélezett verseny, illetve a szolgáltatás előállítása és igénybevételének területi szétválása (pl. házhoz szállítás) esetén nagyobb a valószínűsége.

– F – MV kooperál: Mindkét szereplőnek ez az érdeke.

– F – MV nem kooperál: Ebben a helyzetben vagy nem jön létre a szolgáltatás, vagy kevésbé intenzív versennyel jellemezhető területről van szó, és alternatíva hiányában a fogyasztó a kiszolgálás színvonalától (bizonyos határok között) függetlenül is igénybe veszi a szolgáltatást.

Látható, hogy már a piaci szereplők egyéni viselkedésének a leírásakor ellentmondásba ütközünk. Ennek ellenére elvégeztük a két gazdasági szereplő közötti kapcsolat elemzését, amely azt bizonyította, hogy a fogolydilemma-mátrix használata ebben az esetben nem indokolt. A racionálisan viselkedő fogyasztó szükségleteinek minél teljesebb kielégítésére törekszik, és ezért hajlandó akár borraivalót is fizetni. A munkavállaló és egyben a vállalkozás érdeke az, hogy a vendég borraivalót adjon, ezért igyekszik minél jobb szolgáltatást nyújtani. Kvasnička (2018) a fogyasztók borraivalóadási motívációit kutatva megerősítette, hogy a borraivalót elsősorban az éppen igénybe vett szolgáltatás minősége befolyásolja, amely az étteremben eltöltött idő alatt szerzett komplex élményt is magában foglalja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a jövőbeli szolgáltatások minőségére vonatkozó stratégiai megfontolások miatt adnak borraivalót, sokkal inkább társadalmi, pszichológiai tényezők állnak a háttérben (Azar, 2007; 2010).

A fogolydilemma-modell alkalmazása a vendéglátóipari piaci szereplők viselkedésének elemzésében különböző eredményeket hozott. A modell néha hasznos, néha félrevezető. Mindig tudnunk kell, hogy a modell nem a valóságot írja le, hanem annak racionális absztrakcióját (Sedláček, 2012). Nekünk is be kell látnunk, hogy a fogolydilemma-helyzet a vendéglátóipar nem mindegyik érintettje közötti kapcsolatra alkalmazható. „...az értékrendek speciális elrendeződése is szükséges ahhoz, hogy egy csapdahelyzet valóban fogolydilemmaként működjön” (Mérő, 1996:55). Tehát összességében elmondható, hogy a fogyasztó és a munkáltató/munkavállaló, illetve a munkáltató és a munkavállaló kapcsolatának leírására a fogolydilemma nem alkalmazható. Az állam és a munkáltató, illetve az állam és a munkavállaló közötti kapcsolatra azonban igen, azaz a feketefoglalkoztatás, valamint a borraivaló bevallását/működését illetően felismerhető a fogolydilemma-helyzet. Ezt a kapcsolatot mutatja be a 2. táblázat.

Az állam és a magánszektor együttműködésével a rejtett gazdaság jelentősen visszaszorítható lenne, és ezzel növekedne a társadalmi összhaszon. Ehhez azonban az összes szereplő együttműködésére lenne szükség. Ugyanis egészen addig, amíg van olyan szereplő, aki a rejtett gazdaságban vásárol, dolgoztat/dolgozik stb., tisztességtelen előnyre tesz szert a többi piaci szereplővel szemben. A kollektív (társadalmi érdekek) által irányított magatartás egészen más eredményt ad, mint az egyéni döntések

2. táblázat: Az állam és a magánszektor között kialakuló együttműködő, illetve versengő helyzetek kombinációinak leírása

		Magánszektor: munkavállaló (háztartási szektor), munkáltató (vállalati szektor)	
		Kooperál (NEM vesz részt a rejtett gazdaságban)	Nem kooperál (Részt vesz a rejtett gazdaságban)
Állami szektor	Kooperál (NEM vesz részt a rejtett gazdaságban)	3, 3	1, 4
	Nem kooperál (Részt vesz a rejtett gazdaságban)	4, 1	2, 2

Forrás: Saját szerkesztés

alapján vezérelt magatartás. Amíg azonban nincs olyan mechanizmus (hazai és/vagy nemzetközi szabályozás vagy attitűdváltozás), amely az együttműködés irányába viszi a piaci szereplőket, a rejtett gazdaságban való részvétel meghatározó stratégia marad. Az állam, a munkavállaló és a munkáltató kapcsolatának leírásakor eredményként azt kaptuk – melyet a szekunder kutatások mellett fókuszcsoportos felmérésünk is megerősített –, hogy az értékrendek jelenlegi elrendeződése a nem kooperatív magatartás (azaz a feketegazdaság) felé tolja el a gazdasági szereplők közötti viszonyt.

PIACI KUDARCOK

A játékelméleti levezetésből is következik, hogy a piacok nem működnek tökéletesen. Akkor, amikor a verseng-verseng stratégia, azaz a szürke-/feketegazdaság irányába történő elmozdulás a meghatározó stratégia, fennáll a lehetősége annak, hogy a munkáltató munkapiaci ereje megnő, amely monoposzonisztikus jelleget adhat a munkapiac egyes területeinek. Ennek jeleit a fókuszcsoportos interjúk is megerősítik.

Monoposzonisztikus viszonyok a munkaerőpiacon

Mint az a fókuszcsoportos interjúkból is kiderül, érdekes anomália figyelhető meg az ágazatban. Miközben a piaci szereplők folyamatosan munkaerőhiányra panaszkodnak, a foglalkoztatás erősen monoposzonisztikus jelleget mutat. Vajon mi lehet ennek a hátterében?

A munkapiaci monoposzónia vizsgálata kiterjedt irodalmi háttérrel rendelkezik.¹¹ A klasszikus elméletek szerint a monoposzónia forrása a koncentráció. Akkor beszélhetünk monoposzóniáról, ha egy foglalkoztató egyedüli vagy domináns piaci szereplő a munkapiacon. Alkuereje lényegesen meghaladja a potenciális foglalkoztatottakét, ár-, pontosabban bérmeghatározó szereppel bír az iparág munkaerőpiacán. A vendéglátás piacról ez egyáltalán nem mondható el, tehát a klasszikus elméletek nem adnak magyarázatot az anomáliákra.

Az újabb irodalmak ugyanakkor rámutatnak, hogy egyes vállalatok akkor is ármeghatározó szerephez juthatnak a munkapiacra, ha ott egyébként sok versenyző vállalat van jelen. A potenciális okok között a munkakereséssel kapcsolatos súrlódásokat, mobilitási költségeket, illetve a differenciálást emelik ki. E tényezők csökkentik a munkakínálat rugalmasságát, ezért az adott vállalat számára pozitív meredekségű, és nem horizontális lesz a munka kínálati görbéje.¹²

A ciklikusság is befolyásoló tényező. Kevésbé érvényesül a monoposzónia fellendülés idején, amikor az ágazaton kívüli lehetőségek is nyitottabbak a munkavállalók számára. Válság idején – amikor kevesebb új munkahely jön létre, illetve meglévők szűnnek meg – azonban csökkenhet a munkakínálat rugalmassága. Válság idején a munkahely biztonsága előnyt élvezhet a bérekkel szemben. A vállalati szintű munkaerő-kínálat rugalmassága tehát prociklikus jelleget mutathat (Depew-Sørensen, 2013).

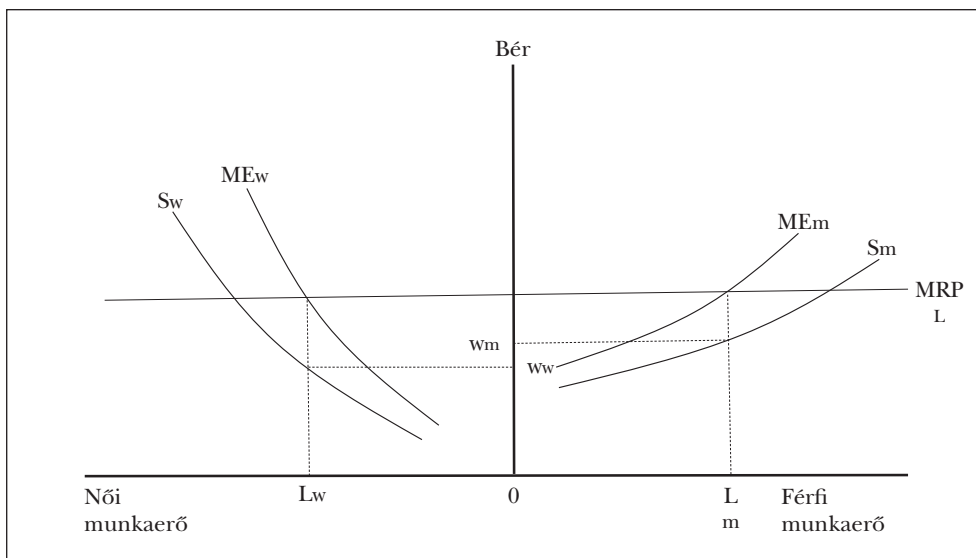
BÉRDISZKRIMINÁCIÓ A VENDÉGLÁTÁSBAN – PIACSZEGMENTÁLÁS NEMEK SZERINT

Amennyiben a vállalat két vagy több jól elkülöníthető piacra tudja bontani a tényező kínálatát, nagyobb profitra tehet szert. A jól elkülönülő piacokon a vállalat eltérő bért fizet (7. ábra).

Nicholson (1998) példájában a piacszegmentálásra nemek alapján kerül sor. A munkaerő-kínálat női és férfi munkaerőre bontható. Az MRP_L vízszintes vonala azt tükrözi, hogy a férfiak és a nők termelékenysége azonos, illetve hogy a munkaerő határtermék-bevétele az alkalmazott munkaerő mennyiségétől függetlenül állandó a vállalat számára. Adott kínálati görbék mellett a vállalat addig növeli a munkaerő mennyiségét, amíg annak határköltsége (ME_L) meg nem egyezik a határtermék-bevételeivel (MRP_L). A vállalat tehát L_w nő és L_m férfi munkaerőt alkalmaz. A vonatkozó bérek w_w és w_m . Mivel a nők kínálati görbéje meredekebb (kevésbé rugalmas a munkakínálatuk), ugyanakkora termelékenység mellett is alacsonyabb lesz a bérük. A monoposzónia munkaerőpiaci szegmentációja tehát a monopóliumok termékpiaci szegmentációjához hasonlóan működik.

Amikor a vállalat által fizetett bér nem teljes mértékben tükrözi a munkavállaló termelékenységét (mert az kevésbé érzékeny, vagy lassabban reagál a bérek szintjére), monoposzonisztikus diszkriminációról beszélünk. A monoposzonisztikus diszkrimináció modelljét Robinson (1933) dolgozta ki egy olyan munkapiac bemutatására, amelyen két azonos munkatermelékenységű csoport eltérő bérezésben részesül, mert nem egyezik meg munkakínálatuk rugalmassága (bérszintekkel kapcsolatos érzékenysége). A Robinson által bemutatott piacon a nők alacsonyabb bért kaptak, mint a férfiak, mert elhelyezkedési alternatíváik korlátozottabbak voltak. Ez hosszabb távon az átlagbérek csökkenését eredményezheti. Boraas és Rodgers (2003) empirikusan bizonyította, hogy ott, ahol bőségesen áll rendelkezésre a női munkaerő, csökkennek a férfiaknak fizetett bérek, mert a férfiaknak olyan munkaerővel kell versenyezniük, amelyek bérszínvonalal kapcsolatos érzékenysége kisebb.

7. ábra: Bérdiszkrimináció munkaerőpiaci monopszónia esetén

Forrás: Saját szerkesztés Nicholson, 1998 alapján

Az ilyen és hasonló esetekben a vállalat monopsonisztikus ereje a munkavállalók viselkedésére, és nem a vállalatok közötti piaci versenyre vezethető vissza. A kompetitív vállalatok nagy száma tehát nem zárja ki a vállalat monopsonisztikus munkaerőpiaci viselkedését. Sőt, minél nagyobb a termékpiaci verseny a vállalatok között, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a vállalatok kihasználják a munkavállalók eltérő kínálati rugalmasságán, az alternatívák hiányán alapuló differenciálásban rejlő lehetőségeket.

BÉRDISZKRIMINÁCIÓ A VENDÉGLÁTÁSBAN – PIACSZEGMENTÁLÁS A FOGLALKOZTATÁS JOGI STÁTUSZA SZERINT

Hotchkiss és Quispe-Agnoli (2009) illegális munkavállalókra vonatkozóan vizsgálta meg a munkaerőpiaci monopszónia esetét. Empirikus elemzésükkel azt kívánták bizonyítani, hogy az illegális munkavállalók jellemzően kevésbé érzékenyek a bérek szintjére, mint a legális (bejelentett) munkavállalók, lehetőséget teremtve a monopsonisztikus diszkriminációra. Mivel az illegális munkavállalók munkakínálata kevésbé rugalmas, monopsonisztikus diszkriminációt alkalmazva a vállalatok a határtermék-bevételnél (MRP) alacsonyabb bért tudnak fizetni. Ily módon a vállalat egyfajta járadékra tesz szert. Amíg e járadék kompenzálja az új munkaerő belépésével járó magasabb határköltséget (illetve a lebukással járó büntetés költségét), a vállalatok számára vonzó marad az illegális foglalkoztatás.

Felmerülhet a szigorú foglalkoztatási szabályok bevezetésének lehetősége. Ennek hatása azonban kettős. Egyrészt megemelik a foglalkoztatás költségét, másrészt visszatartó erejük van az illegális foglalkoztatást illetően (Hotchkiss–Quispe-Agnoli, 2009).

Az illegális munkavállalókon alapuló monoposzionisztikus diszkrimináció a klaszszikus mintát követi: monoposzionisztikus erő birtokába kerülhet a vállalat a munkaerőpiacon, ha be tud azonosítani olyan munkapiaci jellemzőt, amely alapján elvégezhető a szegmentáció, csoportokra bontható a munkakínálat. Ilyen jellemző lehet pl. a külföldről érkező illegális munkavállaló, a Robinson eredeti modelljében szereplő nemek szerinti megkülönböztetés, az életkor (idősek, diákok) vagy a tapasztalatok hiánya. Valamennyi tényező háttérben hasonló magyarázat található: a munkahely, a megélhetés elvesztése miatti aggodalom, az alternatív munkalehetőségek korlátozottsága miatti kiszolgáltatottság. A kiszolgáltatott munkaerő kisebb valószínűséggel fog panaszkodni a bérek alacsonyabb szintjére, a kedvezőtlen munkakörülményekre. (A fenti megállapításokat támasztják alá a koronavírus-járvány alatti foglalkoztatási információk is. Az egyértelműen látszik, hogy az idősebbek és a nők körében nagyobb mértékben nőtt a munkanélküliség.¹³)

A szolgáltató ágazatokban a monoposzionisztikus diszkrimináció irányába hathat az a tény is, hogy a termelési folyamatok egyre nagyobb fokú automatizálása következtében, egyre több alacsonyán képzett munkaerő számára szűkülnek be a munkapiaci lehetőségek. Sokan közülük a szolgáltató szektorban találnak munkát. E kiszolgáltatott munkavállalói rétegek megjelenése megteremti a monoposzionisztikus diszkrimináció lehetőségét a kereskedelem, a vendéglátás területén (házhoz szállítás, éttermi és szállodai alkalmazottak stb.).

Bár az automatizálás következtében, illetve azzal párhuzamosan új munkahelyek is születnek, a munkapiacra áramló, korlátozott alternatívákkal, ezért rugalmatlanabb munkakínálati görbével rendelkező illegális munkavállalók növelik a versenyt a legálisan foglalkoztatottak számára. A nagyobb verseny a rezervációs bérek¹⁴ csökkenését (ennek következményeként pedig a foglalkoztatás bővülését), az alacsonyabb bérszint-érzékenység pedig az illegális foglalkoztatás irányába történő elmozdulást eredményezhet.

A korábban már említett diszkriminációból adódó járadék miatt a vállalatok nagyobb profitra tehetnek szert az illegális foglalkoztatás révén. A munkapiaci hatás ismét kettős. Az illegális foglalkoztatásnak munkahelyteremtő hatása van, hiszen csökkenő bérköltségek mellett növelhető a foglalkoztatás. A fokozódó verseny ugyanakkor kedvezőtlen lehet a legális munkavállalókra, munkahelytalálási esélyeik csökkennek.

Azt, hogy melyik hatás lesz domináns az adott piacon, a két csoport között a rezervációs bérek szintjében mutatkozó különbség fogja eldönteni. Minél nagyobb relatív költségmegtakarítást tudnak elérni a vállalatok az illegális munkavállalók alkalmazásával, annál nagyobb a munkahelyteremtő hatás. Amennyiben a legális és illegális foglalkoztatottak bérszintje közötti különbség elég nagy, az illegális foglalkoztatással jelentősen csökkenhet a vállalatok bérköltsége. A munkahelyteremtő hatás így jóval nagyobb lehet, mint a versenykorlátozó hatása, ezért az a paradox helyzet állhat elő, hogy az illegális foglalkoztatás a legálisan munkát vállalók foglalkoztatási esélyeit (és bérszintjét) is növeli.

Albert (2017) empirikus vizsgálata arra az eredményre jutott, hogy a szigorúbb szabályok kedvezőtlenül hatnak a munkahelyteremtő hatásra, a munkahelytalálási ráta és a bérek a munkavállalók mindkét csoportjára vonatkozóan csökkennek. Minél nagyobb a potenciális elbocsátásból adódó veszteség, annál erőteljesebbek a negatív

hatások. A szigorúbb szabályok ráadásul a legálisan foglalkoztatottakra hatnak kedvezőtlenebbül. Miközben a legálisan foglalkoztatottak bére csökken, a vállalatok „kockázati prémiumot” fizetnek az illegális munkavállalóknak, hogy a szigorúbb szabályok ellenére is elvállalják a munkát. A legálisan foglalkoztatottak bére tehát csökken, míg az illegálisan foglalkoztatottak bére emelkedik. Ismét olyan eredményt kaptunk tehát, amely a szürke-/feketegazdaság hosszabb távú fennmaradása irányába mutat.

A POTYAUTAS-JELENSÉG

A potyautas-jelenség olyan átfogó társadalomtudományi, döntéseméleti problémakör, amely az általunk vizsgált, vendéglátóipari esetben is jellemző helyzet. A tanulmányban bemutatott szituáció mikroszinten a vendéglátóipari egységben a fizetendő számla rá eső részét megfizetni nem szándékozó egyén magatartását helyezi középpontba, makroszinten pedig az adott szektor fejlesztését célzó állami transzferrel összekapcsoltan elemezzük. Olson (1997) rámutat, hogy nemzetgazdasági szinten minden egyén érdekelt a potyautas-magatartásban, hiszen ebben az esetben egyéni hasznosságnövekedéssel lehet számolni a társadalom többi egyénének kárára. Amennyiben a szabályokra, illetve azok betartására (kvázi) közjóságként tekintünk, a szabályokat megszegők potyautasként kezelhetők. Ebben az összefüggésrendszerben többféle módon is megközelíthető a potyautas-jelenség. Tanulmányunk szempontjából mindenképpen fontos feltenni azt a tudományos kérdést, hogy csak közjavak, vagy adott esetben vegyes javak esetében is előtérbe kerülhet e jelenség? Másrészt a különböző gazdasági szektorok és nemzetgazdasági ágazatok szempontjából is vizsgálni lehet a jelenséget. Mindemellett felvethetjük az úgynevezett elsőrendű vagy másodrendű potyautas-jelenség problémáját is, az adott problémákat játékelméleti módszerrel, valamint verbális kifejtésen alapuló szituációs módszerrel is vázolni lehet. A meghatározott problémákra adott válaszok is hasonlóképpen több oldalról definiálhatók.

A potyautas-problematika matematikai, kvantitatív módszertani megoldásait számításba vevő tanulmányok zöme az úgynevezett másodrendű potyautas-probléma megoldására tesz kísérletet. Ez azt jelenti, hogy ebben az esetben már több szereplő és több döntési kör is rendelkezésre áll a szereplők számára. Kovács (2008) rámutat arra, hogy a végtelenül ismételt helyzetekben sok belső egyensúlyi, kvázi optimális helyzet is kialakulhat. Ezzel összefüggésben a „népi tétel” (folk theorem), valamint az úgynevezett „trigger” (indító, kiváltó) stratégiák játszhatják a vezető szerepet a helyzet feloldásában, amelynek a végén kialakulhat egy kooperatív stratégia a részes felek között (Kovács, 2008:152).

A potyautas-jelenség feloldásának másik kvantitatív vizsgálati területe a további kvantitatív mutatók segítségével a különböző típusú tiltások, büntetések alkalmazásának lehetősége. A reciprocitás, valamint a diszpozicionális potyautasság kezelése relatíve sikeresen megoldható a tiltó mechanizmusok bevezetésével (Weber et al., 2018). A másodrendű potyautas-probléma prioritásos kezelése szintén hatékony megoldás lehet, méghozzá az úgynevezett medencebüntetés-módszer (pull punishment) alkalmazásának segítségével (Ozono et al., 2017). Ennek segítségével az elsődleges potyautas-

ság is kiküszöbölhető. Érdekes kitekintésnek nevezhetjük az úgynevezett Justine-hatás (ez egy pozitív korrelációs kapcsolatot jelent a közös terhekhez való hozzájárulás és a büntetés elszenvedése között) vizsgálatát, ebben az esetben a szélsőségesen altruista hozzáállású egyének csoportdöntés-dinamikára gyakorolt hatását tudjuk modellezni a potyautasság szemszögéből (Kubena et al., 2014).

A vendéglátás témakörénél maradva, a következőképpen fogalmazható meg a probléma: vajon *hogyan erősíthető a kooperációs hajlam*, hogyan csökkenthető (esetleg küszöbölhető ki) a potyautas-jelenség?

A játékelméleti és munkapiaci levezetésekben már láthattuk, hogy a beavatkozás fő színtere az állam és a vállalat/vállalkozó kapcsolata lehet. Láttuk, hogy az adórendszeren keresztüli beavatkozások, ellenőrzések, büntetések, valamint a minimálbér szabályozása önmagában nem fejt ki kellő hatást. Vajon van-e más lehetőség a kooperációs hajlam erősítésére?

Az állam és a vállalatok kapcsolatában előtérbe kerülhet az ösztönzőkön alapuló rendszer (3. táblázat). Ebben az esetben az adott kormányzat vagy önkormányzat szerepének vizsgálata lehet kiemelkedő, méghozzá a megfelelő (szolidaritási ösztönzőkön alapuló) szabályrendszer megalkotása szempontjából. A különböző állami, önkormányzati támogatásban részesülő vendéglátóegységek kooperációs hajlamuk függvényében más-más részarányban kaphatnak transfereket. A transfereket illetően mindenképpen kívánatosnak tarthatjuk annak a tudatosítását a vendéglátóipari szereplők között, hogy a transferek az adott kormányzati juttatások össztársadalmi célok előmozdítását hivatottak szolgálni, természetesen az egyéni szereplők hasznainak növelésén keresztül. E megközelítésben kiemelt jelentőséggel bírnak az intézményi közgazdaságtanból ismert bizalmi tényezők.

3. táblázat: A potyautas-jelenség lehetséges problematikája az állam és vállalat/vállalkozó kapcsolatában

Makroszintű vendéglátóipari szituáció		B szereplő stratégiája	
		Továbbengedő döntés	Akadályozó döntés
A szereplő stratégiája	Továbbengedő döntés	Hosszabb távon multiplikáció	B szereplő rövid távú nyeresége
	Akadályozó döntés	A szereplő rövid távú nyeresége	Támogató politika leépülése

Forrás: Saját szerkesztés

Fentiek alapján elsősorban a transferekben, közösségi támogatásokban részesülő vállalatoknál kellene elérni azt, hogy a *támogatások multiplikatív hatásainak* érvényesülését ne gátolják, hanem erősítsék azzal, hogy áthárítják a fogyasztókra/munkavállalókra a támogatás következtében csökkenő költségszintjükből adódó hasznot (vagy annak legalább egy részét). Alternatíva lehet az is, hogy olyan további fejlesztési beruházásokat hajtanak végre, amelyek hosszabb távon jelentkező többletjövedelméből szintén részesedhetnek az érintett piaci szereplők.

A teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy a korábbi elemzésektől eltérően, a potyautas-jelenség esetén egy új kapcsolat (fogyasztó–fogyasztó) is vizsgálható (4. táblázat). A potyautas-jelenséget a vendéglátóipari szektorban vizsgálva adódik a lehetőség, hogy egy asztaltársaság különböző tagjainak magatartását tegyük vizsgálatunk középpontjába. Ezt a vizsgálatot két egyéni szereplő, vagy az egyéni szereplők két nagy csoportja között tudjuk elképzelni. Ebben az esetben két domináns stratégia áll a szereplők előtt.

4. táblázat: A potyautas-jelenség lehetséges problematikája a fogyasztó és fogyasztó kapcsolatban

Mikroszintű vendéglátóipari szituáció		Többi vendég stratégiája	
		Megfelelő anyagi hozzájárulás	Potyázás
„A” vendég stratégiája	Megfelelő anyagi hozzájárulás	„Társadalmi” elismertség	Többi vendég rövid távú nyeresége
	Potyázás	A vendég rövid távú nyeresége	Társadalmi/szolgáltatói elítélés (nem biztos, hogy érdemes visszatérni ebbe a vendéglátóegységbe)

Forrás: Saját szerkesztés

Dönthetnek úgy, hogy arányosan (egyéni fogyasztás, létszám) osztják fel a borralaló összegét, de dönthetnek úgy is, hogy mindenki saját belátása szerint tesz be a közösbe. A potyázás valószínűsége ekkor a legnagyobb. Rövid távon, anyagias, haszonmaximalizáló nézőpontból a potyautas-magatartás kifizetődő lehet. Abban az esetben, ha minden részes fél vagy mindkét fél a potyautasság mellett dönt (potyázik), akkor vagy nem voltak elégedettek a szolgáltatással, vagy nem tervezik, hogy visszatérnek az adott vendéglátóegységbe. E magatartás azért jó eséllyel a társadalmi normáktól való eltérést jelent. Abban az esetben, amennyiben mindketten megfelelő összeget helyeznek el a közös befizetésben, olyan „társadalmi” (a társadalmi kifejezést azért tettük idézőjelbe, mert itt elsődlegesen az étterem, illetve az asztaltársaság szolgál társadalmi közegként) megbecsülésben részesülhetnek, amely hosszabb távon növelheti intézményi értelemben vett megbecsülésüket. Ebben az esetben esszenciális a társadalom különböző tagjai között a normaképződés kényszere, valamint a nem megfelelő magatartás szankcionálása, esetleges deklarált megvetése. Ilyen módon egy organikus normaképződés színtere lehet akár egy vendéglátóipari egység is. (Épp e normák kutatására irányult a borralaló adásával kapcsolatos eddigi – elsősorban viselkedés-gazdaságtani szempontokat érvényesítő – kutatások zöme, így ezzel a kérdéssel nem kívánunk részletesebben foglalkozni.)

ZÁRÓ GONDOLATOK

A fókuszcsoporthozos interjúk rávilágítottak arra, hogy nagyon is élő problémáról van szó. Mind a feketefoglalkoztatás, mind a borralaló komoly diszkrimináció forrása lehet. A hazai és nemzetközi szakirodalom áttekintése alapján egyértelművé vált, hogy e területek multidiszciplinárisnak tekinthetők, hiszen a legkülönbözőbb tudományterületek

vizsgálják. A megközelítések zöme azonban vagy a jogszabályok, vagy a munkavállalók/fogyasztók viselkedése szempontjából közelíti a témakört. A vendéglátóiparra koncentrált közgazdaságtani megközelítés nem vagy csak korlátozottan áll rendelkezésre.

A piaci szereplők közötti kapcsolatok fogolydilemma-modell segítségével történő elemzésének eredményeként azt kaptuk, hogy az értékrendek jelenlegi elrendeződése a verseng-verseng magatartás (azaz a szürke-/feketegazdaság) felé tolja el a gazdasági szereplők közötti viszonyt, megerősítve a szekunder kutatások mellett a fókuszcsoporthoz tartozó felmérésünk eredményét is.

Akkor, amikor a verseng-verseng stratégia, azaz a szürke-/feketegazdaság irányába történő elmozdulás a meghatározó, fennáll a lehetősége annak, hogy a munkáltató munkapiaci ereje megnő, amely monoposztonisztikus jelleget adhat a munkapiac egyes területeinek. Monoposztonisztikus erő birtokába kerülhet a vállalat a munkaerőpiacon, ha be tud azonosítani olyan munkapiaci jellemzőt, amely alapján elvégezhető a piaci szegmentáció, csoportokra bontható a munkakínálat. Ilyen jellemző lehet pl. a be nem jelentett alkalmazott, a külföldről érkező illegális munkavállaló, a nemek szerinti megkülönböztetés, az életkor (idősek, diákok) vagy a tapasztalatok hiánya. A munkapiaci hatás kettős. Az illegális foglalkoztatásnak munkahelyteremtő hatása van, hiszen csökkenő bérköltségek mellett növelhető a foglalkoztatás. A fokozódó verseny ugyanakkor épp a legális munkavállalókra lehet kedvezőtlen hatással. A szürke-/feketegazdaság hosszabb távú fennmaradása irányába mutat az a tény, hogy az eddigi tapasztalatok szerint a szigorúbb szabályok kedvezőtlenül hatnak a munkahelyteremtő hatásra, a munkahelytalálási ráta és a bérek pedig a munkavállalók mindkét csoportjára vonatkozóan csökkennek.

Felmerül tehát a kérdés, hogy mi lehet a megoldás, hogyan csökkenthető a diszkrimináció, a jövedelmi egyenlőtlenség, ha a szigorúbb szabályok nem érik el a társadalmilag kívánatos hatást. Erre a kérdésre a közjóságok témaköréből ismert potyautas-magatartás segítségével adunk egy lehetséges választ. A társadalmi fenntarthatóság növelése, a diszkriminatív rendszerek, jelenségek visszaszorítása érdekében érdemes lehet különféle ösztönző rendszerekre támaszkodni. Az állami transzferekben, közösségi támogatásokban részesülő vállalatoknál kellene elérni azt, hogy a *támogatások multiplikatív hatásaiban* rejlt lehetőségeket kihasználva, a keletkező többletjövedelmet (vagy annak egy részét) a társadalmi fenntarthatóságot segítő, a diszkriminációt és jövedelmi egyenlőtlenséget csökkentő megoldásokra fordítsák.

Zárásként megemlíthető, hogy kutatásunk témakörének (a fenntarthatóság és a szürke-/feketegazdaság) aktualitása szinte folyamatosnak tekinthető az idők során. A kutatás lezárásának idején az egész világon jelentkező világválság és annak gazdasági-társadalmi következményei azonban még inkább kiemelték e témakörök vizsgálatának szükségességét. A foglalkoztatási lehetőségek beszűkülésével kiszolgáltatott munkavállalók tömege lepi el a fellendülést tapasztaló területeket (kereskedelem bizonyos területei, házhoz szállítás stb.), további lehetőségeket teremtve nemcsak a bérdiszkriminációra, hanem a szürke-/feketefoglalkoztatás, illetve a borraival kapcsolatos problémák növekedésére is. Hangsúlyozni szükséges továbbá, hogy vizsgálatainkat a vendéglátásra fókuszálva végeztük el, eredményeink, megállapításaink azonban sokkal szélesebb körűen (a szolgáltatások számos területét lefedően) értelmezhetőek.

JEGYZETEK

- ¹ A fenntarthatóság fogalma és célkitűzései szempontjából az ENSZ dokumentumait tartjuk irányadónak: www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/. E cikk keretein belül nem kívánjuk a fenntarthatóság különböző megközelítéseit ismertetni, kizárólag a társadalmi fenntarthatóság bevezetőben megnevezett problémáira koncentrálnunk.
- ² Az irodalmi áttekintés ebben a részben a módszertani megalapozást szolgálja. A ténylegesen alkalmazott elméletek irodalmi hátterét, illetve azok főbb megállapításait az egyes elméleteknél említjük meg.
- ³ Tanulmányunkban borrávaló alatt azt a szolgáltató által megállapított díjon felüli, külön összeget értjük, amelyet az ügyfél személyes elhatározásból fizet az elvégzett munkával, szolgáltatással való elégedettsége miatt. Feketefoglalkoztatás pedig az, „amikor a dolgozó nincs bejelentve a hatóságokhoz, és semmilyen bérhez kapcsolódó adót és járulékot nem fizet sem ő, sem munkáltatója”. Szürkefoglalkoztatásról akkor beszélünk, „amikor a bejelentett dolgozó a bér egy részét legálisan kapja [...] ezután fizetik az adót és a járulékokat, másik részét pedig zsebbe, ami után nem fizetnek semmit” (Elek et al., 2009:5). E két utóbbi kategória szétválasztását kutatási célkitűzésünk megválaszolása nem indokolja, ezért publikációinkban csak a feketefoglalkoztatás kifejezést használjuk.
- ⁴ A felmérés 2018-ban készült. A részt vevő hallgatók a BGE KVIK-en tanultak, és önkéntesen jelentkeztek a fókuszcsoportos megbeszélésre. A felkérés az volt, hogy olyan hallgatók jelentkezzenek, akiknek a vendéglátás területén van munkatapasztalata. A hallgatók nappali tagozatos hallgatók voltak, akik a tanulás mellett vagy a nyári szünetben helyezkedtek el a különböző vendéglátóipari egységeknél. Életkoruk: 19–22 év. Hét fókuszcsoportos beszélgetés zajlott, csoportonként 5–7 résztvevővel. Egy-egy beszélgetés időtartama 90–120 perc volt. A fókuszcsoportos beszélgetés lebonyolítói: Vágány Judit és Fenyvesi Éva.
- ⁵ A kínálati oldalon kialakuló kapcsolatok elemzése széles körű szakirodalommal rendelkezik. E területen nem ismeretlen a fogolydilemma alkalmazása sem. A teljesség igénye nélkül, csak néhány irodalmat megemlítve lásd pl. az ellátási lánc optimalizálásával kapcsolatban: Milef–Nehéz, 2006; Dobos–Pintér, 2010; Cachon–Netessine, 2014; Taleizadeh et al., 2017; Liu et al., 2018; Juhász et al., 2019, vagy a dömpingár és a kartellek vizsgálatára lásd Nichols–Zeckhauser, 1977; Leslie, 2006; Arenoea et al., 2015; Bos–Marini, 2018.
- ⁶ Lásd szürke-/feketefoglalkoztatás elleni fellépés Magyarországon 2019-től: ellenőrzések számának, bírságok nagyságának emelkedése, teljeskörűség. Bővebben lásd Parlament.hu, 2019.
- ⁷ Bővebben lásd Szigeti-Szabó, 2018.
- ⁸ Erről a témakörrel bővebben lásd Szigeti-Szabó, 2018.
- ⁹ Erről a témakörrel bővebben lásd Szigeti-Szabó, 2018.
- ¹⁰ Érdekes megemlíteni egy korábbi kutatás eredményét, miszerint a lakosság nagyobb mértékben tartja elfogadhatatlannak a vállalkozók ügyeskedéseit, mint az alkalmazottakét, véleményük szerint a be nem jelentett munkavégzés meglehetősen elterjedt Magyarországon (bővebben lásd Belyó, 2008).
- ¹¹ Összefoglalásként lásd pl. Ashenfelter et al., 2010.
- ¹² Bővebben lásd pl. Boal–Ransom, 1997.
- ¹³ Bővebben lásd www.ksh.hu/gyorstajekoztatok#/hu/document/mun2003.
- ¹⁴ A rezervációs bérek működése és lehetséges meghatározása széles körű irodalmi háttérrel rendelkezik. A teljesség igénye nélkül itt csak néhányat emelünk ki. Elméleti háttér: Hall–Lieberman, 2008, alkalmazások, a rezervációs bér szintjét meghatározó tényezők: Krueger–Mueller, 2016; Brown–Taylor, 2013.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Albert, Christoph (2017): The Labor Market Impact of Undocumented Immigrants: Job Creation vs. Job Competition. *CESifo Working Paper Series*, No. 6575, <https://ssrn.com/abstract=3023213>.
- Arenoea, Bjorn – van der Rest, Jean-Pierre – Kattuman, Paul (2015): Game Theoretic Pricing Models in Hotel Revenue Management: An Equilibrium Choice-Based Conjoint Analysis Approach. *Tourism Management*, Vol. 51, 96–102, <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2015.04.007>.
- Azar, Ofer H. (2007): Do People Tip Strategically, to Improve Future Service? Theory and Evidence. *Canadian Journal of Economics*, Vol. 40, No. 2, 515–527, <https://doi.org/10.1111/j.1365-2966.2007.00419.x>.

- Azar, Ofer H. (2010): Do People Tip because of Psychological or Strategic Motivations? An Empirical Analysis of Restaurant Tipping. *Applied Economics*, Vol. 42, No. 23, 3039–3044, <http://dx.doi.org/10.1080/00036840801964831>.
- Belyó Pál (2008): *A rejtett gazdaság természetrajza*. Saldo, Budapest.
- Boal, William M. – Ransom, Michael R. (1997): Monopsony in the Labor Market. *Journal of Economic Literature*, Vol. 35, No. 1, 86–112, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.452.1778&rep=rep1&type=pdf>.
- Boraas, Stephanie – Rodgers, William M. (2003): How Does Gender Play a Role in the Earnings Gap? An Update. *Monthly Labor Review*, Vol. 126, No. 3, 9–15, www.bls.gov/opub/mlr/2003/03/art2full.pdf.
- Borel, Émile (1953a): The Theory of Play and Integral Equations with Skew Symmetric Kernels. *Econometrica*, Vol. 21, No. 1, 97–100, [https://doi.org/0012-9682\(195301\)21:1<97:TTOPAI>2.0.CO;2#](https://doi.org/0012-9682(195301)21:1<97:TTOPAI>2.0.CO;2#).
- Borel, Émile (1953b): On Systems of Linear Forms of Skew Symmetric Determinant and the General Theory of Play. *Econometrica*, Vol. 21, No. 1, 116–117, [https://doi.org/0012-9682\(195301\)21:1<116:OSOLFO>2.0.CO;2-P](https://doi.org/0012-9682(195301)21:1<116:OSOLFO>2.0.CO;2-P).
- Bos, Iwan – Marini, Marco A. (2018): Cartel Stability under Quality Differentiation. *Economics Letters*, Vol. 174, No. 1, 70–73, <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2018.10.024>.
- Brown, Sarah – Taylor, Karl (2013): Reservation Wages, Expected Wages and Unemployment. *Economics Letters*, Vol. 119, No. 3, 276–279, <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2013.02.035>.
- Cachon, Gérard – Netessine, Serguei (2014): *Game Theory in Supply Chain Analysis*. INFORMS Tutorials in Operations Research, <https://doi.org/10.1287/educ.1063.0023>.
- Daubner, Katalin – Vági, Márton (1993): Változó összegű játékok – a fogolydilemma. In: Kopányi Mihály (szerk.): *Mikroökönómia*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Depew, Briggs – Sørensen, Todd A. (2013): The Elasticity of Labor Supply to the Firm over the Business Cycle. *Labour Economics*, Vol. 24, No. 1, <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2013.08.005>.
- Dobos, Imre – Pintér, Miklós (2010): *Cooperation in Supply Chains: A Cooperative Game Theoretic Analysis*. 133. sz. Műhelytanulmány, Budapesti Corvinus Egyetem, <https://core.ac.uk/download/pdf/147610528.pdf>.
- Elek Péter – Scharle Ágota – Szabó Bálint – Szabó Péter András (2009): A feketefoglalkoztatás mértéke Magyarországon. In: Semjén András – Tóth István János (szerk.): *Rejtett gazdaság. Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemeltitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válaszai*. KTI Könyvek 11., MTA KTI, Budapest, 84–102.
- Hall, Robert E. – Lieberman, Marc (2008): *Microeconomics. Principles and Applications*. Thomson South-Western, Taunton.
- Hirsch, Boris – Jahn, Elke – Schnabel, Claus (2013): *The Cyclical Behaviour of Employers' Monopsony Power and Workers' Wages*. Discussion Paper No. 7776, Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit Institute for the Study of Labor, <http://hdl.handle.net/10419/90165>.
- Hotchkiss, Julie L. – Quispe-Agnoli, Myriam (2009): *Employer Monopsony Power in the Labor Market for Undocumented workers*. Working Paper, No. 2009-14d, Federal Reserve Bank of Atlanta, www.econstor.eu/bitstream/10419/70649/1/599536837.pdf.
- Jones, Peter (2004): Finding the Hospitality Industry? Or Finding Hospitality Schools of Thought? *Journal of Hospitality, Leisure, Sport and Tourism Education*, Vol. 3, No. 1, 33–45, <https://doi.org/10.3794/johlste.31.55>.
- Juhász Péter – Száz János – Misik Sándor (2019): Ellátási láncok versenyképessége és finanszírozása – gondolatok az optimumról. *Közgazdasági Szemle*, 66. évf., 1. sz., 53–71, <https://doi.org/10.18414/ksz.2019.1.53>.
- Kovács Benedek (2008): A másodrendű potyautas probléma és megoldásai. *Szociológiai Szemle*, 18. évf., 2. sz., 146–166.
- Krueger, Alan B. – Mueller, Andreas (2016): A Contribution to the Empirics of Reservation Wages. *American Economic Journal*, Vol. 8, No. 1, 142–179, <https://doi.org/10.1257/pol.20140211>.
- Kubena, Ales A. et al. (2014): Justine Effect: Punishment of the Unduly Self-Sacrificing Cooperative Individuals. *PLoS ONE*, Vol. 9, No. 3, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0092336>.
- Kvasnička, Michal (2018): What Motivates Restaurant Customers to Tip: Evidence from the Czech Republic. *Acta Universitatis Agricoltae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, Vol. 66, No. 1, 273–282, <https://doi.org/10.11118/actaun201866010273>.

- Lentner Csaba – Szegedi Krisztina – Tatay Tibor (2017): Társadalmi felelősség a központi bankok működésében. *Hitelintézési Szemle*, 16. évf., 2. sz., 64–85.
- Leslie, Christopher R. (2006): Antitrust Amnesty, Game Theory, and Cartel Stability. *The Journal of Corporation Law*, Vol. 31, No. 2, 453–488.
- Liu, T. Y. – Deng, Y. – Chan, F. (2018): Evidential Supplier Selection Based on DEMATEL and Game Theory. *International Journal of Fuzzy Systems*, Vol. 20, No. 4, 1321–1333.
- Mérő László (1996): *Mindenki másképp egyforma*. Tericum Kiadó Kft., Budapest.
- Mileff Péter – Nehéz Károly (2006): *Beszállítói láncok elemzése analitikus, játékelméleti és korlátozás programozás módszerével*. XI. Fialat Műszakiak Tudományos Ülésszaka. https://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/15064/11_FMTU2006_65.MileffPeterNehézKárolyME.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés: 2020. március 8.).
- Minamikawa, K. – Akakabe, H. (2006): Hakushoku-bunri no keizai bunseki [Economic analysis on the separation of accommodation and meal at hotels]. *Journal of Tourism Research*, No. 47, 43–56.
- Myerson, Roger B. (1991): *Game Theory. Analysis of Conflict*. Harvard University Press, Cambridge.
- Neumann, John von – Morgenstein, Oskar (1947): *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton University Press, Princeton.
- Nichols, Albert L. – Zeckhauser, Richard J. (1977): Stockpiling Strategies and Cartel Prices. *The Bell Journal of Economics*, Vol. 8, No. 1, 66–96, <https://doi.org/10.2307/3003487>.
- Nicholson, Walter (1998): *Microeconomic Theory*. Harcourt Brace College Publishers, Fort Worth.
- Olson, Mancur (1997): *A kollektív cselekvés logikája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ozono, Hiroki – Kamijo, Yoshio – Shimizu, Kazumi (2017): Punishing Second-Order Free Riders Before First-Order Free Riders: The Effect of Pool Punishment Priority on Cooperation. *Scientific Reports*, Vol. 7, No. 1, <https://doi.org/10.1038/s41598-017-13918-8>.
- Parlament.hu (2019): T/8013. számú törvényjavaslat a családvédelmi akciótervvel összefüggő egyes törvények módosításáról. www.parlament.hu/irom41/08013/08013.pdf (Letöltés: 2020. január 10.).
- Robinson, Joan (2003): *The Economics of Imperfect Competition*. Macmillan, London.
- Schwartz, Zvi (1997): Game Theory: Mathematical Models Provide Insights into Hospitality Industry Phenomena. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, Vol. 21, No. 1, 48–70, <https://doi.org/10.1177/109634809702100106>.
- Sedláček, Tomas (2012): *A jó és a rossz közgazdaságtana. A Gilgames-eposztól a Wall Streetig*. HVG Kiadó, Budapest.
- SZAK-ma.hu (2019): Javítjuk az adómorált és növeljük az adótudatosságot! Interjú Izer Norberttel. <http://szak-ma.hu/ado/javitjuk-az-adomoralt-es-noveljuk-az-adotudatossagot-interju-izer-norberttel-102196> (Letöltés: 2020. március 2.).
- Szegedi, Krisztina – Khan, Yahia – Lentner, Csaba (2020): Corporate Social Responsibility and Financial Performance: Evidence from Pakistani Listed Banks. *Sustainability*, Vol. 12, No. 10, <https://doi.org/10.3390/su12104080>.
- Szigeti-Szabó Andrea (2018): *A feketézés hátulütői, avagy a feketemunka főbb hátrányai*. <http://jogado.hu/a-feketezes-hatulutoi-avagy-a-feketemunka-fobb-hatranyai/>.
- Taleizadeh, Ata. A. – Moshtagh, Mohammad – Moon, Ilkyeong (2017): Optimal Decisions of Price, Quality, Effort Level and Return Policy in a Three-Level Closed-Loop Supply Chain Based on Different Game Theory Approaches. *European Journal of Industrial Engineering*, Vol. 11, No. 4, 486–525, <https://doi.org/10.1504/ejie.2017.086186>.
- Weber, Till. O. – Weisel, Ori – Gaechter, Simon (2018): Dispositional Free Riders Do Not Free Ride on Punishment. *Nature Communications*, Vol. 9, No. 1, 1–10, <https://doi.org/10.1038/s41467-018-04775-8>.
- Yamamoto, Masahide (2017): Considering People's Hospitality Toward Others in Urban and Rural Areas: An Application of Game Theory. *Journal of Global Tourism Research*, Vol. 2, No. 1, 39–44, https://doi.org/10.37020/jgtr.2.1_39.